

МІСЦЕ І РОЛЬ ЗНАННЯ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

М.М. Брюховецький

Теоретичні розробки в напрямку тлумачення знання як чинника розвитку інформаційного суспільства мають порівняно недавню наукову традицію. Це пов'язано насамперед із нетривалим часом існування та самою специфікою об'єкта дослідження — інформаційного суспільства. Тим не менш, велика кількість дослідників інформаційного суспільства так чи інакше висловлювалася про роль знання в соціумі нового типу. Теоретичні уявлення філософів, соціологів, економістів, політологів, які намагалися визначити місце знання в новому суспільстві, досить різнобарвні, але їх можна згрупувати за певними аспектами.

Так, **перший аспект** стосується розуміння знання як нового джерела утворення вартості. До розробників вказаного аспекту ми віднесли Деніела Белла та Тайічі Сакаїя.

Другий аспект, який виділяли дослідники, стосується розуміння знання в якості певного елемента процесу виробництва: ресурсу, умови, кінцевого продукту виробництва тощо. До таких дослідників можна віднести Лестера Туроу, Пітера Дракера, Фріца Махлупа, Елвіна Тофлера та інших.

Третій аспект, який прикував увагу теоретиків інформаційного суспільства, полягав в розумінні знання в антропологічних вимірах — в якості людської цінності чи здатності. До такого тлумачення тяжіють Ентоні Гідденс, Пол Пільцер, Лейф Едвінссон та Майкл Мелоун.

Знання як джерело утворення вартості

Розпочнемо з поглядів, які роблять акцент на знанні як на джерелі утворення вартості у виробництві. До таких насамперед можна віднести погляди американського соціолога Деніела Белла, який вважається фундатором теорії постіндустріального (інформаційного) суспільства і автором низки ґрунтовних праць з цього напрямку. Значення доробку Белла для теорії інформаційного суспільства важко переоцінити. В цілому, завдяки популяризації, в тому числі не тільки у науковому середовищі, термінів «постіндустріальне» та «інформаційне суспільство», Белла вважають своєрідним апологетом цієї проблематики.

Наукову творчість Белла можна умовно поділити на два періоди. Перший стосується становлення його поглядів, які по суті і складають основний зміст теорії постіндустріального суспільства. Так, аналізуючи зміни у виробничій сфері дослідник приходив до висновку про пріоритет *виробництва послуг* над виробництвом матеріальних благ в сучасну епоху. Виробництво послуг утворює в новітній економіці окрему сферу послуг або третинний сектор, який набирає дедалі більше обертів, порівняно з первинним і вторинним — сільськогосподарським та промисловим виробництвом. Третинний сектор представлений рестораними, готельним бізнесом, автомобільними майстернями, індустрією подорожей, розваг та спорту, охороною здоров'я та освітою тощо [1, с. 171-172].

Іншим важливим аспектом становлення постіндустріального суспільства в ранніх працях Белл вважав революційні перетворення в сфері зайнятості. Так, станом на другу половину ХХ століття шестеро з десяти робітників працювали в сфері послуг [1, с. 173]. При цьому дослідник також наголошує на поступовому переважанні навіть в сфері матеріального виробництва так званих «білих комірців» — робітників інтелектуальної праці: менеджерів, управлінців, клерків, інженерів, спеціалістів зі збуту, над «синіми комірцями» — робітниками фізичної праці [1, с. 178]. Вказані якісні зміни у виробничій сфері та сфері зайнятості дозволяють Беллу зробити висновок про настання суспільства нового типу.

В більш пізньому науковому доробку Белл дедалі активніше використовує категорію «інформаційне суспільство» замість «постіндустріальне суспільство» та наголошує на важливій ролі теоретичного знання. Так, за свідченням Белла, теоретичне знання є «осьовим принципом» функціонування інформаційного суспільства [1, с. 152]. Теоре-

тичне знання оцінювалося як своєрідний «стрижень, навколо якого будуть організовані нові технології, економічне зростання і соціальна стратифікація» [1, с. 152]. Дослідник вбачає роль теоретичного знання в суспільстві в якості головного принципу соціальної організації [1, с. 151] та рушійної сили соціальних змін [2, с. 330]. Описуючи зміни ролі знання в суспільстві, Белл зазначає, що промисловість попередньої індустріальної епохи трималася на винаходах «талановитих бляхарів», які працювали незалежно від науки. Винахідництво XIX століття було виключно процесом спроб і помилок [2, с. 330]. Натомість, сутність сучасної епохи полягає у важливості теоретичного знання та науки, без яких неможливе виробництво.

Особливої уваги з точки зору розуміння Беллом знання як чинника розвитку суспільства заслуговує його так звана «інформаційна теорія вартості». Вказана теорія є чи не першою спробою визначити конкретну роль та місце знання у виробництві. Економіка знань, на думку дослідника, радикально відрізняється від попередньої економіки, поперше, з огляду на інтелектуальну власність (протиставляється традиційним формам власності на землю, речі), а по-друге — на зрушення в звичній трудовій теорії вартості, що і складає собою «інформаційну теорію вартості» [3, с. 50]. Сутність її полягає в тому, що з огляду на активну та систематичну участь знання в практичній переробці ресурсів (у вигляді винаходу чи вдосконалення), саме знання, а не праця, виступає джерелом вартості [2, с. 332].

Знання та способи їх практичного застосування заміщують працю в якості джерела додаткової вартості. В цьому сенсі як праця і капітал були центральними змінними в індустріальному суспільстві, так інформація і знання стають вирішальними змінними постіндустріального суспільства [там само].

Після заміщення праці знаннями отримуємо теорію цінності знань, за умов якої вартість не створюється виробництвом, а народжується знанням [3, с. 51].

В цілому високо оцінюючи теоретичні погляди Деніела Белла, особливо в якості чи не найпершої спроби осмислення місця знання у виробництві та створення інформаційної теорії вартості, ми б хотіли зупинитися на деяких її недоліках.

Так, дослідник теорій інформаційного суспільства Френк Уебстер достатньо обґрунтовано звертає увагу на мінливість критеріїв розподілу економіки на три сектори та виділення сектору послуг в якості окремого, а також на відсутність чітких та послідовних принципів подібного розподілу в сфері зайнятості. Сектор, який виробляє послуги,

при детальному розгляді може бути укорінений в промисловій сфері, яка покликана виробляти матеріальні речі, і навпаки. «Білий комірець» не обов'язково є працівником третинного сектору, а «синій» — не обов'язково займається виключно фізичною працею, виробляючи послуги [13, с. 66, 80].

Також істотним недоліком поглядів Белла на знання як чинник розвитку суспільства та основний елемент «інформаційної теорії вартості» є твердження про заміщення праці знанням. Виходячи з визначення праці в структурі виробництва, передусім впадає в очі процесуальний характер праці. Праця — це певний процес, у той час як знання саме по собі не є процесом. Процесом в даному випадку може виступати не знання, а пізнання. Хоча з огляду на сутність виробництва, не пізнання буде його елементом та джерелом вартості, а все ж таки праця, яка в умовах панування знання в суспільстві набуває дещо іншого характеру, пов'язаного з інтелектуальними можливостями людини — утворюється *інтелектуальна праця*. Тому, звісно, можна говорити про важливість знання в процесі виробництва в постіндустріальну добу, але не в якості замітника праці та джерела вартості, а в якості певного елемента, який займає значне місце у виробництві.

Загалом, теорія постіндустріального суспільства Деніела Белла виступає в сучасній науці як одна з найбільш ґрунтовних та фундаментальних. Науковий доробок Белла стосується багатьох аспектів нового типу соціуму. Високого теоретичного значення набуває його теорія інформаційної вартості як одна з перших спроб визначити місце знання у процесі виробництва. Проте з огляду на вказане вище, погляди Белла не позбавлені певних суперечностей, які вимагають подальших наукових розвідок зазначеного предмету.

Також однією з найбільш оригінальних концепцій знання як чинника розвитку суспільства є самотутня концепція японського дослідника Тайічі Сакаїя. Етап розвитку, який наразі переживає сучасне суспільство, Сакаїя називає «knowledge-value revolution». Дуже важко відшукати переклад вказаного терміну українською мовою. Ми б запропонували наступний переклад: «суспільна революція на основі вартості, створеної знанням». Причому предикатом «суспільна», на наш погляд, слід підкреслити той факт, що революція стосується всього соціуму, а не є лише революцією в економіці чи способі виробництва. Вказана революція, на думку Сакаїя, є основним змістом сучасної епохи, і вона поширюється світом приблизно з другої половини 80-х років ХХ століття [10, с. 359].

Основою поглядів Сакаїя є спроба створення власної трудової те-

орії вартості для нового суспільства. Суть її полягає в тому, що в суспільстві, до якого ми прямуємо, основну частину вартості продукції будуть складати чинники, пов'язані із «вартістю, створеною знанням» («knowledge-value») [10, с. 351]. Найбільш важливим засобом примноження вартості, створеної знанням, є розум людини-виробника, яка намагається вкласти в продукт якомога більше знань, досвіду, світосприйняття, мудрості [10, с. 350, 356].

В якості ілюстрації своїх аргументів Сакаїя наводить приклад з краваткою. Дві однакові краватки, одного розміру, кольору, виготовлені з одного матеріалу, містять однакову кількість ресурсів та енергії, витраченої на їх виготовлення, можуть мати різну вартість. Перша — від престижної фірми може коштувати 20 тис. єн, а друга — звичайного виробника — 4 тис. єн. На думку Сакаїя, саме в цій різниці в 16 тис. єн укладається *вартість, створена знанням* — своєрідна колективна мудрість виробників, відображення якої буде престиж та імідж фірми [10, с. 349-350]. Подібний приклад, на переконання дослідника, можна екстраполювати і на сферу високих технологій — виготовлення комп'ютерів, програмного забезпечення, дизайн [10, с. 353]. Така продукція підтверджує доступність для її власника нових знань, інформації і мудрості та наділена вартістю, створеною знанням [10, с. 348].

Проте найбільш важливими є ті революційні наслідки, які породжуються подібною ситуацією у виробництві. По-перше, для вартості, створеної знанням, властиві мінливість, різкі коливання ціни, швидкоплинний характер існування, що відображається і на продукції, і на її творцях, і на сфері «соціальної суб'єктивності» [10, с. 353, 361]. По-друге, вартість, створена знанням, має в своїй основі індивідуалізовані зусилля людей, тому характеристикою нового суспільства є тенденція до об'єднання праці і засобів виробництва. Власне, сама людина, на думку дослідника, стає основним засобом виробництва [10, с. 354, 356]. Вказана обставина викликає необхідність переосмислення властивого для індустріального суспільства протиріччя між працею і засобами виробництва [10, с. 356]. Ще одним висновком, до якого приходять Сакаїя, є те, що невдовзі до процесу масового виробництва вартості, створеної знанням, будуть залучені люди, які не наділені неординарним інтелектом, а пересічні громадяни [10, с. 368-369].

Виходячи із своїх міркувань, дослідник робить висновок про неможливість розробки теорії трудової вартості для нового суспільства, оскільки вартість, створена знанням, не має ніякого відношення до витрат, пов'язаних з її створенням, натомість складається із швидко-

плинного набору чинників [10, с. 362].

Спроба осмислити нове суспільство та роль знання в ньому з точки зору нової трудової теорії вартості, створеної знанням, є новим явищем в концепції інформаційного суспільства та має велике значення для науки. Проте, як і будь-яка інша спроба, що претендує на першість, вона не позбавлена певних суперечностей. Так, на нашу думку, істотним недоліком вказаних поглядів є те, що вартість, створена знанням, може існувати в будь-якій матеріальній продукції — хоча б і в краватці — в тому числі в продукції індустриального суспільства. Це, зрештою, визнає і сам автор (див., напр.: [10, с. 371]). Тоді незрозуміло, у чому саме проявляється таке явище як «knowledge-value revolution». Якщо вартість, створена знанням, містилася в товарах індустриальної епохи, за яких саме змін в таких товарах чи в самій вартості починається нова ера?

На наш погляд, вказана суперечність обумовлена іншим недоліком концепції Сакаїя, а саме — неправильним розумінням знання, а значить і вартості, створеної знанням. Для ілюстрації можна використати хоча б і авторський приклад з краваткою. Не обов'язково в дорожчу краватку вкладено більше знань та мудрості. Навпаки, може мати місце зворотній приклад, коли більш якісна, стильна чи більш функціональна краватка коштуватиме дешевше, ніж фірмова. У вартості краватки обов'язково закладені витрати на рекламу, менеджмент, збут тощо. В інших випадках можна говорити про бренд, який ніяк не буде стосуватися знань. Матиме місце ситуація, яку свого часу Жан Бодрійяр назвав четвертим ступенем розвитку знака — *симулякром*. Тобто, в даному випадку знання не мають відношення до бренду фірми, витрат, пов'язаних із рекламою та збутом продукції, а значить, не складатимуть вартість, створену знанням. Саме тому Сакаїя приходить до дещо передчасного висновку про те, що вартість, створена знанням, складається із швидкоплинних набору чинників, її неможливо виміряти, а отже і створити на її основі нову трудову теорію вартості.

У цілому, вказаних дослідників — Д. Белла і Т. Сакаїя — поєднує те, що вони обидва акцентували увагу на ролі знання у відносинах вартості, перш за все в якості джерела цієї вартості.

Знання як елемент виробництва

Увага низки наступних дослідників в поглядах на роль знання в інформаційному суспільстві була прикута насамперед до процесу ви-

робництва і, відповідно, тлумачення знання як елементу такого виробництва.

Одним із перших дослідників інформаційного суспільства, поряд з Беллом, вважається австрійський та американський дослідник Фріц Махлуп. Так, видання однієї з найфундаментальніших його робіт «Створення та поширення знань у Сполучених Штатах Америки» датується 1962 роком. Відтак Махлупа заслужено називають першопрохідцем в цій галузі. Він першим відділив знання та інформацію від індустріальної промислової діяльності, виділивши їх в особливий сектор економіки. Махлуп ввів до наукового обігу поняття «індустрія знань» («knowledge-production industries»), активно відстежував та досліджував зміни в ній. До «індустрії знань» дослідник відносить освіту, засоби масової інформації, інформаційні послуги, інформаційні технології, іншу інформаційну діяльність [20, с. 48].

Махлуп здійснив одну з перших спроб аналізу виробництва «індустрії знань». Він зазначав, що знання може тлумачитися як кінцевий продукт («final product») або як необхідна умова («necessary requirement») — елемент вартості — у виробництві інших товарів та послуг [20, с. 29]. При цьому в знанні як кінцевому продукті може бути виділено два різновиди — *споживання* та *інвестиції*. Наприклад, освіта та наукове дослідження виробляють другий вид кінцевого продукту — знання як інвестиції, а газетна публікація, або комікс, або виконання пародійних шоу — як перший вид — споживання. Дослідження також можуть продукувати знання, яке розглядається як «поточна вартість виробництва», а не в якості самостійного елементу [20, с. 29-30].

Як дослідник-першопроходець, Махлуп не міг повністю позбавити свою теорію окремих недоліків. Так, ввівши поняття «індустрії знань» і намагаючись його виміряти за кількісними характеристиками, Махлуп відносить до неї навіть будівництво інформаційних споруд — університетів чи бібліотек [13, с. 19]. Незрозуміло, чим в такому випадку відрізняється від подібної діяльності в «індустрії знань» такий цілком традиційний вид, як будівництво складських приміщень [13, с. 20]. Вказана ситуація виникає через сумнівність критеріїв віднесення тієї чи іншої діяльності до «індустрії знань». Нечіткість та розпливчатість таких критеріїв і призводить до того, що до «індустрії знань» відносяться виробництво коміксів та виконання пародійних шоу. Також характерною помилкою, яка, на наш погляд, і обумовлює інші суперечності в теорії Махлупа, є певна плутанина в термінах «знання» та «інформація». Так, дослідник, виходячи з окремих спільних рис вказаних понять, оговорюється, що завжди, «де це тільки можливо», надає

перевагу вживанню слова «знання» замість «інформація» [20, с. 14]. Далі він взагалі доходить неправильного, на наш погляд, висновку, стосовно того, що вся інформація в «звичайному значенні слова» — це знання, але не все знання — це інформація [20, с. 15].

Іншою, важливою з точки зору знання як чинника розвитку інформаційного суспільства, є концепція американського економіста Пітера Дракера. Особливо відомий своїми численними науковими працями в сфері менеджменту, він створив своєрідну теорію «пост-капіталістичного» (іноді «пост-економічного») суспільства. При цьому, безпосередньою основою цього суспільства, на думку Дракера, виступає знання. Вказані погляди в основних рисах сформульовані Дракером в одній з провідних робіт «Пост-капіталістичне суспільство».

За Дракером, знання і раніше було важливим чинником суспільного життя, але зазнало останнім часом серйозних змін. Так, на першому етапі таких змін знання використовувалося для виготовлення знарядь праці, виробничих технологій та видів готової продукції. Це, на думку дослідника, поклало початок промисловій революції і врешті означало становлення капіталістичного суспільства. На другому етапі (кінець ХІХ — середина ХХ століття) знання почали застосовувати до трудової діяльності, результатом чого стала революція в продуктивності праці і подолання класової війни. Останній третій етап, який почався після Другої світової війни і триває дотепер, характеризується застосуванням знання до сфери самого знання, що означає революцію в сфері управління [16, с. 17-19]. Сучасність складає собою так зване пост-капіталістичне суспільство (post-capitalist society) з якісно новою економічною системою [16, с. 6-7].

Одним із найбільш важливих моментів у вченні Дракера, на наш погляд, є введення до наукового обігу термінів «інтелектуальна праця» та «інтелектуальний працівник» [16, с. 5-6]. Вказані терміни підкреслюють важливість і місце знання та інформації в новій економічній системі сучасного суспільства. В своєму науковому доробку Дракер намагається осмислити конкретну роль знання у виробництві, розуміючи його як чинник виробництва, що «відсуває на задній план і капітал, і робочу силу» [16, с. 17-19]. Зміни в значенні знання почалися двісті п'ятдесят років тому та призвели до докорінних перетворень і наділення знання статусом основної умови виробництва [4, с. 98]. В сучасну добу Дракер вбачає у знанні фундаментальний економічний ресурс пост-капіталістичного суспільства, який знижує значення традиційної власності [17, с. 371] та ресурсів — землі, робочої сили і капіталу [4, с. 98]. В іншій, більш пізній праці «Завдання менеджменту в ХХІ сто-

літті» Дракер обстоює ідею знання як засобів виробництва («means of production»), які знаходяться в голові «інтелектуального працівника» [18, с. 17-18].

Також цікавим є формулювання у Дракера поняття «знання», яке він використовував у власному дискурсі. Так, дослідник визначає знання як інформацію, що має практичну цінність та слугує для отримання конкретних результатів, що проявляються в суспільстві, економіці тощо [4, с. 99].

Теорія пост-капіталістичного суспільства Дракера є досить значним внеском в розробку проблеми знання як чинника розвитку суспільства, з огляду саме на розробку концепції економіки, яка базується на знанні. Важливим досягненням, яке важко переоцінити з точки зору осмислення закономірностей нового типу соціуму, є запровадження до наукового обігу термінів «інтелектуальна праця» та «інтелектуальний робітник» [16, с. 5]. В цілому визнаючи вагомий науковий внесок дослідника в розробку теорії сучасного суспільства, хочемо звернути увагу на ту обставину, що у Дракера відсутнє чітке розуміння місця та ролі знання в економіці. Підтвердженням цьому є те, що дослідник сам неодноразово змінює положення знання у виробництві, визначаючи його як чинник, ресурс, умову виробництва, а потім — і як засіб виробництва. Власне останнє розуміння знання як засобу виробництва і викликає основні сумніви. Так, навіть з авторського визначення знання як інформації, що має практичну цінність, слідує об'єктивний характер знання [4, с. 99]. В той же час, в іншій роботі Дракер зазначає, що знання є засобом виробництва, який знаходиться «в голові» робітника [18, с. 17-18], тобто носить суб'єктивний характер. Виникає суперечність, як об'єктивна інформація, яка має практичну цінність, може виконувати роль суб'єктивного засобу виробництва, яким володіє інтелектуальний працівник. Скоріше, в якості останнього, дослідник мав на увазі не знання, а пізнавальні здібності робітника. Вказана суперечність, на наш погляд, викликана тим, що Дракер зосереджувався переважно на теорії менеджменту і структурні характеристики нової економіки не входили до сфери його наукових інтересів.

Важливу роль знанню як чиннику розвитку нового суспільства надавав американський дослідник Лестер Туроу. Згідно концепції Туроу, світова спільнота в останні два-три століття відчула три «промислові революції»: перша з них викликала перехід від аграрного до промислового машинного виробництва; друга — зробила процес технологічних нововведень керованим і систематичним та ознаменувала змі-

ну локальних господарських систем національними; третя, яка триває досьогодні, — породжена бурхливим розвитком мікроелектроніки, комп'ютеризацією та інформатизацією, сприяє максимальному використанню творчого потенціалу людини та глобалізації [8, с. 22]. Вказаний поділ наближає концепцію Л. Туроу до відповідних поглядів П. Дракера.

На сучасному третьому етапі промислової революції відбувається формування господарчої системи, що базується на знанні. Це явище набуває світових масштабів і врешті основний розподіл в сучасній світовій економіці відбувається між економіками, заснованими на знаннях, та іншими господарчими суб'єктами [8, с. 23]. Туроу високо оцінює роль знання в сучасному суспільстві, аналізуючи перш за все економічний аспект його функціонування. Знання, на думку дослідника, слугує основною умовою сучасного економічного успіху [8, с. 21] та виступає головним джерелом створення багатства. В цьому відношенні Туроу протиставляє знання іншим джерелам створення багатства, популярним в минулому — землі, золоту, нафті [23]. В якості прикладу він наводить аргумент стосовно того, що «король економіки знань» Білл Гейтс не володіє ні землею, ні золотом, ні нафтою, ні промисловими процесами. Натомість його успіх обумовлений лише володінням знаннями [23]. Знання також виступає основою подальшого прогресивного розвитку економіки [8, с. 21].

Важливо, що автор аналізує можливі соціальні наслідки такого безпрецедентного розвитку економіки знань. Насамперед йдеться про зниження значення старих форм власності на заводи, обладнання і матеріальні ресурси, і неспроможності старих форм нерівності і пригнічення. Натомість в майбутньому особливо цінуватиметься можливість контролювати знання. Людей, що володіють знаннями, не можна буде більше пригнічувати [8, с. 22]. Не менш важливим наслідком розвитку економіки знань буде інший спосіб соціального розшарування в суспільстві. Знання дедалі більше ставатиме основним джерелом багатства, що регулюватиметься правом інтелектуальної власності. Звідси, розкол населення розвинутих країн на тих, що належать до «knowledge stratum», і тих, що не належать до такого прошарку, дослідником визначається як одна з можливих проблем західного світу [8, с. 30].

Значним науковим внеском в розробку проблематики знання як чинника розвитку суспільства з боку Туроу є те, що він одним із перших аналізує соціальні наслідки економіки знань та бачить в ній причину руйнації старих соціальних форм. Останньому часто не приділяється достатньо уваги з боку теоретиків інформаційного суспільства,

або цей важливий аспект взагалі ігнорується. До певних недоліків в поглядах Туроу можна віднести те, що дослідник не визначає конкретного місця знанню в процесі виробництва як певному елементу виробництва. Натомість Туроу обмежується загальними твердженнями про «важливість» знання та «знання як основний ресурс» економіки. Також, з нашої точки зору, викликає сумніви частина поглядів Туроу, які стосуються важливої ролі інституту інтелектуальної власності як необхідного регулятора економіки знань. На нашу думку, існування такого інституту в інформаційному суспільстві є намаганням старими методами врегулювати нові відносини. Створення якісно нової моделі економіки, про яку зазначає Туроу, вимагає якісно нових способів її організації, а не пережитків старих форм.

Вагомий внесок в розробку проблеми знання як чинника розвитку суспільства зробив американський дослідник Томас Стюарт. Він намагається розробити модель сучасної економіки знань, яка є провідною рисою нового суспільства. Підсумовуючи свої дослідження в роботі «Багатство знань: інтелектуальний капітал і організація двадцять першого століття», автор вказує на «три стовпи економіки знань». **Перший** полягає в тому, що знання — це те, що ми купуємо, продаємо і робимо. Інакше говорячи, знання стало найважливішим чинником виробництва. **Другий** — такі виробничі активи знання як інтелектуальний капітал, стали набагато важливіші для компаній, ніж фінансові і матеріальні виробничі активи. І **третій** — щоб процвітати в такій економіці та використовувати ці нові життєво важливі активи, «нам потрібні нові словники, нові методи управління, нові технології і нові стратегії» [22, с. 5].

Велику увагу Стюарт у своїй теорії інтелектуального капіталу приділяє ролі знань в створенні вартості і процесі виробництва взагалі. Аналізуючи появу інтелектуального працівника в економіці знань, дослідник вказує, що «інформація і знання являють собою одночасно і сировину (raw material) їх праці, і їх продукт» [21, с. 39]. Вказані зміни в економіці знань породжують суттєві відмінності нових і традиційних відносин та явищ індустріальної економіки. Так, Стюарт наголошує на тому, що інформація і знання відрізняються від грошових, природних, трудових та технічних ресурсів, оскільки не зменшуються при їх використанні. До того ж, ці ресурси неможливо відчужувати: набуття певного обсягу знань не зменшує можливості такого набуття іншою людиною. На відміну від інших ресурсів, знання завжди знаходяться в достатку. Окрім того, важливою відмінністю нової економіки є те, що між витратами знань на початку виробництва і обсягом знань на

виході немає істотної економічної відповідності [11, с. 388-392].

Цікавим є акцент, на якому зупиняється Стюарт в економіці знань, стосовно відмінності між знанням та інформацією. На думку дослідника, відомості й інформація є «меншими, ніж знання». Комп'ютерною мовою — вісім бітів інформації складають один байт, але ні вісім бітів, ні інша величезна кількість інформації не складатиме собою ані байту знання. Знання — це не проста сума, а відношення. Відомості та інформація включають знання, «вони — плитка в мозаїці, але не її малюнок» [22, с. 6].

Концепція економіки знань Стюарта не позбавлена певних суперечностей. Так, дослідник у більшості випадків при розгляді знання та інформації в якості ресурсів, не вбачає між ними ніякої різниці, а іноді навіть свідомо ототожнює їх, вказуючи, що інформація і знання являють собою одночасно і сировину праці, і продукт [21, с. 39]. Хоча в більш пізніх працях Стюарт сам наголошує на істотній різниці між знанням і інформацією [22, с. 6]. У випадку такого розмежування стає незрозумілим, як різні поняття можуть виконувати роль одного і того самого чинника та елемента у виробництві.

Не можна обійти увагою погляди на знання як чинник розвитку інформаційного суспільства російського економіста Владислава Іноземцева. Будучи одним із небагатьох сучасних дослідників (постіндустріального) інформаційного суспільства на пострадянському просторі, він також виступив перекладачем та популяризатором відповідних поглядів зарубіжних науковців (див., напр.: [7, 8]).

На основі концепції постіндустріального суспільства переважно західних дослідників Іноземцев створив власну цілком самобутню «футурологічну» теорію та намагається застосувати її до реалій Росії та всього пострадянського простору.

Стосовно поглядів на знання як на чинник розвитку інформаційного суспільства, Іноземцев є прихильником думки, згідно якої знання та інформація виступають *принципово новим ресурсом виробництва* і наділені такою важливою характеристикою як *невичерпність* [6, с. 29]. Це обумовлює виникнення нових відносин власності в постіндустріальному суспільстві [5, с. 70]. Проте найбільш цікавою є спроба осмислення Іноземцевим зміни в соціальній структурі постіндустріального суспільства. Так, згідно концепції Іноземцева, на основі володіння таким ресурсом як знання, в соціумі формується так званий «клас інтелектуалів». Головними ознаками такого класу є високі стандарти освіти, робота в новітніх галузях промисловості та сфері послуг [5, с. 69-70]. Еволюція класу інтелектуалів відбувається в напрямку формування

нових нематеріальних за своєю природою цінностей, відмови від суто матеріалістичних мотивів діяльності, зростання потреби в освіті та розвитку [5, с. 76]. Дослідник навіть прогнозує можливий новий соціальний конфлікт в постіндустріальному суспільстві. Так, знання все більше буде складати основне надбання суспільства. В той самий час люди, які не наділені ані такими знаннями, ані здатністю чи можливостями до освіти, будуть керуватися суто економічними мотивами та вирішувати проблеми виживання. Саме тут, на переконання Іноземцева, і «формується основа нового соціального конфлікту» [там само].

Безумовно, неможливо не відзначити в поглядах Іноземцева фундаментальну спробу переосмислити нові суспільні відносини в постіндустріальному суспільстві. Проте, на наш погляд, вказана спроба потребує певних уточнень. Так, описуючи основу можливого соціального конфлікту в новому суспільстві між класом інтелектуалів та людьми, не наділеними необхідними характеристиками, дослідник ігнорує свої ж висновки стосовно різниці цінностей та інтересів між цими класами. Інтереси одного класу будуть спрямовані на нематеріальні сфери — освіту і розвиток, натомість, інтереси іншого — на економічні проблеми. Проте, якщо соціальним конфліктом вважати саме зіткнення інтересів, незрозуміло, де саме буде знаходитись ця точка зіткнення у протистоянні двох зазначених класів.

Американський соціолог Елвін Тофлер вбачає у знанні основу суспільного багатства і головний ресурс виробництва [12, с. 150-151, 155] та наголошує на його унікальних характеристиках: нематеріальність, невичерпність, нелінійність, відносність тощо [12, с. 151-152].

На важливій ролі знання в економіці наголошував американський економіст і лауреат Нобелівської премії Кеннет Ерроу. Одним із цікавих аргументів на цю користь він наводить те, що в різних державах в один і той же час в умовах відсутності відмінностей в ресурсах існують різні виробничі можливості [15, с. 155].

Поєднує зазначених дослідників їх увага до аспекту розуміння знання як окремого елементу в процесі виробництва.

Знання як людська здатність

Наступним буде антропологічний аспект тлумачення знання в якості чинника суспільного розвитку, прихильники якого вбачали у знанні насамперед людську цінність чи певну здатність, спроможність.

Заслугують особливої уваги погляди відомого британського со-

ціолога, творця так званої «теорії структурації» Ентоні Гідденса. Проблематика знання як чинника розвитку сучасного суспільства була характерна для пізнього етапу творчості Гідденса. Вказана проблема піднімалася в контексті його концепції «сучасності» («modernity»). Показовим є те, що Ентоні Гідденс досить скептично ставився до поняття «інформаційне суспільство» в якості позначення нового етапу розвитку соціуму. Натомість сучасну епоху він називав епохою «радикальної сучасності», яка є своєрідним продовженням епохи сучасності [13, с. 275]. Вказана епоха сформувалася приблизно в середині XVII століття — під час переходу до Нового часу — і вже відтоді суспільство стало інформаційним за своїм характером. Дослідник має на увазі систематичний збір інформації про індивідів та відстеження, що від самого зародження національної держави та капіталістичного виробництва є необхідним для управління [13, с. 276-278]. Сьогоденний період сучасності — так звана «радикальна сучасність» [7, с. 102] — не є новою епохою, яку можна протиставити попередній, натомість просте прискорення попередніх тенденцій. Саме такою логікою обумовлюється досить обережне ставлення Гідденса до терміну «інформаційне суспільство» чи «постсучасність».

Проблема впливу знання на нове суспільство піднімалася у роботах Гідденса «Світ, що тікає» («Runaway World»), «Наслідки сучасності», «Європа в глобальну епоху» — працях, виданих після 1990 року.

Основна думка з приводу впливу знання на сучасне суспільство сформульована в праці «Наслідки сучасності». Тут Гідденс виходить з того, що всі форми суспільного життя у всі часи великою мірою створюються знанням учасників про ці форми [19, с. 38]. Проте відмінною рисою епохи «радикальної сучасності» є те, що з її настанням соціальна реальність повністю конструюється за допомогою «рефлексійно застосованих знань» [19, с. 39]. На думку автора, постійне переосмислення соціальної практики в світлі знання про неї складає собою сутність сучасних соціальних інститутів [19, с. 40]. Так, в якості прикладу Гідденс вказує на те, що «знання про високий рівень розлучень може вплинути на саме бажання одружитися» [19, с. 42]. Офіційні статистичні дані стосовно, наприклад, чисельності населення, кількості шлюбів, розлучень, злочинів і правопорушень дають можливість пізнання соціального життя [там само]. Вказані міркування дозволяють автору прийти до висновку про таку атрибутивну рису сучасності як «рефлексивність» [19, с. 36-45]. Власне саме ця риса й уособлює основну думку Гідденса стосовно впливу знання на нове суспільство — рефлексивність є процесом самопізнання сучасного суспільства і мо-

жливістю отриманими знаннями коригувати та навіть конструювати суспільний розвиток.

Важливою позитивною рисою зазначених теоретичних поглядів британського соціолога на проблему знання як чинник розвитку сучасного суспільства є, на нашу думку, їх системність та історичність. Гідденс досліджує соціальний організм в його історичному розвитку, фіксує прогрес його окремих інститутів та складових — влади, національної держави, капіталістичного виробництва. Зрештою на всі елементи соціальної системи має вплив її основний концепт, що і виступає головною рушійною силою розвитку.

Проте, на наш погляд, вказаним міркуванням притаманна певна обмеженість. Так, чи не з усіх останніх творів Гідденса постає існування суттєвої різниці між тим суспільством, яке існувало три століття тому, та сучасним суспільством. Так, на позначення сучасного етапу розвитку суспільства вводиться термін «радикальна сучасність», а в роботі «Наслідки сучасності» автор цілий розділ присвячує проблемі назви [19, с. 45-53]. Однак, незважаючи на досить явне існування різниці між суспільством XVII-XVIII століття та сучасним суспільством, дослідник не визнає якісної відмінності та наполягає на однаковій назві, оцінюючи «постсучасність» лише як перспективу [19, с. 52].

Іншим недоліком концепції Гідденса стосовно впливу знання на сучасне суспільство є доволі типова помилка, яка притаманна багатьом дослідникам нового типу соціуму. Йдеться про ототожнення знання та інформації. Вказана помилка постає з аналізу робіт Ентоні Гідденса. Так, знання, отримані в результаті рефлексії та саморефлексії суспільства, які є механізмом створення цього суспільства, в контексті робіт Гідденса являють собою просту інформованість. Наводячи приклад «переосмислення соціальної практики в світлі знання про неї», автор «Наслідків сучасності» вказує на «офіційні статистичні дані стосовно, наприклад, численності населення, кількості шлюбів, розлучень, злочинів і правопорушень» [19, с. 42]. Зазначені відомості дійсно належать за своїм характером більше до категорії інформації, ніж до знання. Така ситуація характерна для всієї концепції дослідника, у випадку «рефлексивності сучасності» йдеться про інформованість та прийняття рішень на основі такої інформованості. Загалом погляди Гідденса на знання як чинник розвитку суспільства викликають значний інтерес в плані створення цілісної концепції, яка ґрунтується на історизмі та є логічно завершеною і цілковито системною.

Американський дослідник Пол Пільцер відносить знання до нового виду капіталу та розуміє його як основу «економічної алхімії» — пере-

творення в сучасному виробництві ресурсів на багатство [9, с. 406-407, 416]. Лейф Едвінссон та Майкл Мелоун вбачають у знанні так званій «людський капітал» [14, с. 434] — основу інтелектуального капіталу сучасного суспільства. Зазначені погляди об'єднує увага до знання як до людської цінності, що виступає чинником суспільного розвитку.

Таким чином, поява теоретичних розробок в напрямі тлумачення знання як чинника розвитку нового суспільства збігається з існуванням теорії інформаційного (постіндустріального) суспільства. Як бачимо, теоретичні уявлення про знання як чинник розвитку інформаційного суспільства характеризуються багатовекторністю та різноплановістю. В залежності від акценту, на якому хотіли зробити увагу дослідники, ми виокремили три аспекти розуміння знання в якості чинника суспільного розвитку — аспект відносин вартості, виробничий аспект та антропологічний. З проведеного аналізу випливає, що найбільшу розробку отримав саме виробничий аспект, який знаходить місце знанню як чиннику розвитку суспільства в процесі нового типу виробництва як його структурному елементу.

Також, підсумовуючи, можна зауважити щодо головного недоліку всіх перелічених концепцій, який найчастіше виступає своєрідним фундаментом окремих суперечностей в теоріях дослідників. Йдеться про переважно неправильне розуміння дослідниками поняття «знання», яке не відділяється від інформації, або свідомо чи несвідомо ототожнюється з нею, що може призвести до окремих некоректних висновків. Загалом, проблема знання як чинника розвитку сучасного соціуму, з огляду на її фундаментальність та важливість для сучасного суспільства, потребує подальшої теоретичної розробки та наукових пошуків.

Література

- [1] *Белл Д.* Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования. — М.: Academia, 2004.
- [2] *Белл Д.* Социальные рамки информационного общества // Новая технократическая волна на Западе. — М.: Прогресс, 1986. — С. 330-342.
- [3] *Белл Д., Иноземцев В.Л.* Эпоха разобщенности: Размышления о мире XXI века. — М.: Центр исследований постиндустриального общества, 2007.

- [4] *Дракер П.* Посткапиталистическое общество // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / Под ред. В.Л. Иноземцева. — М.: Academia, 1999.
- [5] *Иноземцев В.Л.* «Класс интеллектуалов» в постиндустриальном обществе // Социологические исследования. — 2000. — № 6. — С. 67-77.
- [6] *Иноземцев В.Л.* Современное постиндустриальное общество: природа, противоречия, перспективы. — М.: Логос, 2000.
- [7] *Новая* постиндустриальная волна на Западе. Антология / Под ред. В.Л. Иноземцева. — М.: Academia, 1999.
- [8] *Книгочей:* библиотека современной обществоведческой литературы в рецензиях / В.Л. Иноземцев. — М.: Ладомир, 2005.
- [9] *Пильцер П.* Безграничное богатство. Теория и практика «экономической алхимии» // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / Под ред. В.Л. Иноземцева. — М.: Academia, 1999. — С. 401-428.
- [10] *Сакайя Т.* Стоимость, создаваемая знанием или история будущего // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / Под ред. В.Л. Иноземцева. — М.: Academia, 1999. — С. 337-371.
- [11] *Стюарт Т.* Интеллектуальный капитал. Новый источник богатства организаций // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / Под ред. В.Л. Иноземцева. — М.: Academia, 1999. — С. 372-400.
- [12] *Тоффлер Э., Тоффлер Х.* Революционное богатство — М.: АСТ МОСКВА, 2008.
- [13] *Уэбстер Ф.* Теории информационного общества. — М.: Аспект Пресс, 2004.
- [14] *Эдвинсон Л., Мэлоун М.* Интеллектуальный капитал. Определение истинной стоимости компании // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / Под редакцией В.Л. Иноземцева. — М.: Academia, 1999. — С. 432-447.
- [15] *Arrow K.J.* The Economic Implication of Learning by Doing // The Review of Economic Studies. — 1962. — Vol. 29, No. 3. — С. 155-173.

- [16] *Drucker P.F.* Post-Capitalist Society. — London & New York: Routledge, Taylor & Francis group, 2011.
- [17] *Drucker P.F.* The Age of Discontinuity: Guidelines to Our Changing Society. — New Brunswick (U.S.A.) and London (U.K.): Transaction Publishers, 2011.
- [18] *Drucker P.F.* Management Challenges for the 21st Century. — Oxford: Butterworth-Heinemann, 2007.
- [19] *Giddens A.* The Consequences of Modernity. — Cambridge: Polity Press, 1996.
- [20] *Machlup F.* The Production and Distribution of Knowledge in the United States. — Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1962.
- [21] *Stewart T.A.* Intellectual Capital: The new wealth of organization. — New York: Random House LLC, 2010.
- [22] *Stewart T.A.* The Wealth of Knowledge: Intellectual Capital and the Twenty-first Century Organization. — New York: Random House LLC, 2007.
- [23] *Thurow L.C.* Building Wealth: New Rules for Individuals, Companies, and Nations. — The Atlantic Monthly; June 1999; Building Wealth. — 99.06 (Part Four); Vol. 283, No. 6. — С. 57-69.

Надійшла до редакції 8 липня 2014 р.